

tasavvuf

İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi



Ankara, 2001

Allah'ın Ahlâkı ile Ahlâklanmak

Ali AKPINAR

Doç. Dr., Cumhuriyet Ü. İlähiyat Fakültesi

Problem

Bu yazımızda şu sorulara cevap aramaya çalışacağız: İslâm insanı, yaratılıştan/fitrattan kopup uzaklaşmayan, ebedî cenneti kazanabilmek için, dünyayı cennetleştirme mücadelesi içerisinde olan kişidir. İnsanın bu ideal hedefi tutturabilmesi nasıl mümkün olacaktır? Eğer bu, ahlâk ile mümkün olacaksa, bu ideal insan tipini yetiştiren ahlâk nasıl bir ahlâktır? Ahlâk, bir erdem teorisyenliğinden mi ibarettir?

İnsan, olumlu ve olumsuz yönleri özünde bulunduran iki kutuplu bir varlıktır. İnsanın özündeki olumlu yönlerin öne çıkması neye bağlıdır?

Allah'ın ahlâkı kavramından neyi anlamalıyız? Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanma eyleminde, isim ve sıfatlarıyla Allah'ı tanımanın yeri ve önemi nedir?

İnsan için, Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmanın sınırı nedir? Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanma, O'nunla bütünleşmek mi, yoksa O'ndan bir parça olmak mıdır?

A. Kur'ân'da Ahlâk Kavramı ve İnsan

Arapça'da yaratma, yaratılış ve yaratılmış gibi anlamlara gelen halk kelimesi ile aynı kökten gelen *hulk* yahut *buluk* kelimesi huy, tabiat, seciye, mertlik, din ve yaratılış anlamlarına gelir. Huluk kelimesinin çoğulu 'ahlâk'dır. Sözlük anlamıyla ahlâk, beden ve ruh bütünlüğü ile alâkalı bir kavramdır.¹ Nitekim gözle an-

1 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Hlk maddesi. Ahlâk kavramının karşılığı olarak dilimizde Yunanca etik, moral, karakter kelimeleri ile erdem, fazilet, meziyet, tabiat, huy, mizac gibi kelimeler de kullanılmıştır. Bunlardan huy, tabiat kelimeleri özellikle yaratılıştan olan özellikler için kullanılmıştır. Karakter ve meziyet ise, bir kişi yahut toplumu başkalarından ayıran özelliklerin tümü için kullanılmıştır. Bkz. Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 1996. Ahlâk kavramı, belki de bu ve benzeri pek çok kavramın muhtevasını da kapsayan çok yönlü bir kavramdır. Onun bu çok yönlülüğüne işaret için pek çok kelime kullanılmış olsa gerekir.

laşılan heyet ve şekiller 'halk' diye adlandırılırken; basiretle anlaşılan seciye ve huylar 'hulk' diye; insanın ahlâkıyla elde ettiği faziletler ise 'halâk' diye adlandırılmıştır.² Dilimizde de bu kelimenin çoğulu olan ahlâk kelimesi kullanılarak ahlâkın bir kaç davranıştan ibaret olmadığı, bir davranışlar, huylar bütünü olduğu vurgulanmak istenmiştir.

Peygamberimiz(s.a.v.)'in aynaya bakarken okuduğu söylenen bir hadiste de *balk* ve *huluk* kelimeleri birlikte kullanılarak hem dış yapı ve hem de iç yapı güzelliğine dikkat çekilmiştir. Söz konusu hadislerinde Peygamberimiz şöyle buyurmuşlardır: "*Allahım! Yarattışımı (halk) güzelleştirdiğin gibi, ahlâkımı (huluk) da güzelleştir.*"³ Bu hadis de bize, İslâm'ın hem madde hem mana; hem şekil hem öz; hem kalıp hem de kalbi birlikte değerlendirdiğini göstermektedir. İslâm'a göre mananın maddeden, ruhun cisimden önce gelmesi, yahut daha önemli sayılması, maddeye ve şekle hiç önem verilmemesi anlamına gelmez.

Kısaca görevler ilmi, faziletler ilmi, hayırlar ilmi diye de tanımlanan ahlâk kavram olarak; "*Durup düşünmeksizin kolayca ve kendiliğinden sürekli olarak güzelliklerin ortaya çıkmasıdır.*" Tanımdan da anlaşılacağı üzere, bir davranışın ahlâk sayılabilmesi için, arada sırada değil devamlı olarak, zorlama olmaksızın kolaylıkla ve kendiliğinden yapılması gerekir. Buna göre arada sırada hayır hasenat yapan kimseye ahlâkî bir terim olan cömert denmez. Aynı şekilde kızgınlık anında güçlükle kendini tutan kimse hilim sahibi sayılmaz.⁴ *Kurtubî*, bir davranışın ahlâktan sayılabilmesi için o davranışın sonradan eğitim öğretim, çalışma ve gayretle elde edilmesi gerektiğini; içgüdüsel ve tabii olarak yapılan güzel davranışların Arapça'da *hîm* diye adlandırıldığını söyler.⁵ Buna göre ahlâk değişebilir,⁶ kemâle doğru mesafe katedebilir. Bu yüzden güzel bir davranış inanarak yapılırsa *ahlâk*, inanmadan yapılırsa *nifak*, bilinçsizce yapılırsa *âdet* ve *gelenek* olmaktadır. Bu bilgilerden ahlâklı bir insanın, eğitimle yetiştirilebileceği, bu nokta da eğitimcilere çok büyük görevler düştüğü anlaşılmaktadır. Nitekim

2 Nitekim Kur'an'da ahireti hesaba katmadan yaşayanların ahirette bir paylarının olmayacağı açıklanırken 'halâk' kelimesi kullanılmıştır. Bkz. 2 Bakara 102, 200; 3 Âlu İmran 77. Bkz. İsfahanî, *el-Müfredâi*, ss. 225-226.

3 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. I, s. 403; VI, ss. 68-155; Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, c. I, s. 217; Nevevî, *el-Ezkâr*, s. 270.

4 Cürçânî, *Ta'rifât*, s. 101. Ayrıca bkz. Çağırıcı, Mustafa, "Ahlâk" Maddesi, *TDVİA*.

5 Kurtubî, *el-Câmi'*, c. XVIII, s. 227.

6 Gerçi bu konuda bir hadiste "Herhangi bir dağın yerinden kayıp gittiğini duyarsanız bunu kabul edin, böyle bir şey olabilir. Ama herhangi bir kişinin ahlâkının değiştiğini duyarsanız bunu kabul etmeyin, çünkü kişi yaratılışına uygun hareket eder." buyurularak ahlâkın değişmeyeceğine dikkat çekilmiştir. Ahmed, *a.g.e.*, c. VI, s. 443; Aclûnî, *a.g.e.*, c. I, s. 84; Münavî, *Feyzül-Kadir*, c. I, s. 381. Hadis, kişinin doğuştan getirdiği bir takım davranışlarının değişmesinin mümkün olmadığına yahut onların çok zor değiştirilebileceğine işaret etmektedir. Nitekim dilimizde de bunun için 'Alışmış kudurmuştan beterdirdi' diye bir söz vardır. Şayet kişilerin sahip oldukları kötü huy ve ahlâkları değiştirilemeseydi, Allah'ın kötü kişi ve toplumlara peygamber göndermesinin pek bir anlamı kalmazdı.

Allah'tan ahlâkını güzelleştirmesini isteyen ve eğitimcilerin başı olan Hz. Peygamber, tıpkı diğer peygamberler gibi, ahlâkî bakımdan insanları güzelleştirmek için vargüçleriyle çalışmışlardır. Hz. Peygamber (s.a.v.) *"Doğrusu ben güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim"*⁷ diyerek, hedefinin inanlığı ahlâkî anlamda kemâle ulaştırmak olduğunu açıklamıştır.

Yine ahlâklılık, bir bilgi teorisyenliliği olmayıp, bilinenlerin hayata geçirilmesidir.⁸ Nitekim insan davranışlarını değerlendiren ve insana değer kazandıran Kur'ân, bir yandan hakikati net bir şekilde ortaya koyarken, diğer yandan da hakikatin eyleme dönüştürülmesi gereği üzerinde durur. Bu konudaki pek çok Kur'ân âyetinden biri şöyledir:

*"İzzet isteyen kimse bilsin ki, izzet, bütünüyle Allah'ındır. O'na güzel sözler yükselir, o sözleri de yararlı iş yükseltir. Kötülük yapmakta düzen kuranlara, onlara, çetin azap vardır. İşte bunların kurdukları düzenler hep boşa çıkar."*⁹ Âyette şu cümleler dikkatimizi çekmektedir:

Güzel-hoş sözler yalnızca O'na yükselir. O sözleri de yararlı iş yükseltir. Âyeteki bu ifadeyi dört şekilde anlamak mümkündür:

a. Salih amel, hoş-güzel sözü yükseltir. Söz, eyleme vurulur, eğer söz eyleme uyuşursa kabul edilir; uyuşmazsa reddedilir.

b. Salih ameli, hoş-güzel söz yükseltir. Buna göre tevhide dayanmayan herhangi bir eylemin hiç bir değeri ve anlamı yoktur.

c. Salih ameli, Yüce Allah yükseltir ve kabul eder.¹⁰

d. Salih amel, sahibini yükseltir.¹¹ Birbirini tamamlayan bu anlayışların hepsinde iman-amel, inanç-eylem, bilgi-eylem, teori-pratik bütünlüğüne dikkat çekilmekte ve iman, bilgi ve teorinin ancak eyleme dönüşmesiyle bir anlam ifade ettiği, tüm bu sayılanların birlikte insana değer kazandırıp onu yücelttiği, Allah katında üstün ve değerli kıldığı vurgulanmaktadır.

Güzel-hoş söz, kelime-i tevhîd, tesbih, tahmid, tekbir, dua, istiğfar ve diğer zikirlerin hepsini kapsar. Çünkü âyette 'el-Kelimü't-Tayyib' (Güzel sözler) ifadesi çoğul olarak kullanılmıştır. Nitekim bir âyette şöyle buyrulur: *"Allah'ın, hoş bir sözü; kökü sağlam, dalları göğe doğru olan Rabbi'nin izniyle her zaman meyve veren hoş bir ağaca benzeterek nasıl misal verdiğini görmüyor musun? İnsanlar ibret alsın diye Allah onlara misal gösteriyor. Çirkin bir söz de, yerden koparılmış, kökü olmayan kötü bir ağaca benzer."*¹² Bir görüşe göre, âyet-

7 Malik, Huluk 8.

8 Nitekim Sokrates erdemî, bilinen ve uygulanan hakikat, diye tanımlar. Bkz. Kılıçoğlu İsmail, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, c. I, s. 11.

9 35 Fatur 10.

10 İbnü'l-Cevzî, *Zâdül-Mesfir*, c. VI, s. 478.

11 Kurtubî, *el-Câmi*, c. XIV, s. 331.

12 14 İbrahim 24-26.

te söz konusu edilen ağaç kişidir. O ya mümindir, ya da kafirdir. Mümin, kökü sağlam, sürekli meyve veren bir ağaç gibidir. Onun meyveleri mesabesinde olan salih amelleri sürekli semaya yükselir. Kafir de yerden koparılıp atılan bir ağaç gibidir. Kuru ve ölü bir ağaç. Ne gölgesinden istifade edilir, ne de meyvesinden. Ondan ne güzel bir söz sadır olur, ne de salih bir davranış.¹³

Tüm güzel ve hoş sözlerin Allah'ın yüce katına yükselip makbul ve geçerli olabilmesi ise, bunları doğrulayacak salih amellerle birlikte yapılmasına bağlıdır. Salih amel olmazsa, ne kelime-i tevhidin, ne tesbihin, ne tahmidin, ne duanın, ne istiğfarın, ne de bir başka güzel sözün bir anlamı kalır. Çünkü güzel sözleri, Allah katında anlamlı ve geçerli kılan, salih ameldir, onun gereği gibi yaşamaktır. İzzet de ancak bununla elde edilebilir. Yoksa tembellik, miskinlik, şeytanlık ve kötülüklerle izzete erişilmez.¹⁴

Güzel-hoş söz söylenir ve salih amellerle desteklenirse sahibini yükseltir ve Allah'a yaklaştırır. Kur'ân'a göre salih söz ile, salih amel arasında çok sıkı bir ilişki vardır. Hiçbir amel, salih bir niyete, sağlam bir inanca dayanmıyorsa makbul değildir. Salih amelle doğrulanmayan hiçbir akidenin de Allah katında bir geçerliliği olmaz. Diliyle tevhidi söylediği halde, eylemleriyle Allah'a baş kaldıran kimselerin dilleriyle söylediklerinin bir anlamı yoktur. Tevhidi söylemeyenlerin yaptıkları eylemlerde de bir hayır yoktur. Amel imanın bir parçası değilse de,¹⁵ amel imanın altyapısıdır, göstergesidir, meyvesidir. Nitekim Yüce Rabbimiz, yaptıkları iyi işleri tevhid üzerine bina etmeyenlerin tüm yaptıklarının boşa gittiğini açıkça beyan etmiştir:

*"Onların dünya hayatında, çalışmaları boşa gitmiştir, oysa onlar güzel iş yaptıklarını sanıyorlardı. Bunlar, Rablerinin âyetlerini ve O'na kavuşmayı inkar edenlerdir. Bu yüzden eylemleri boşa gitmiştir. Kıyamet günü Biz onlara değer vermeyeceğiz."*¹⁶

Güzel-hoş sözler yalnızca O'na yükselir. Âyette vurgulanan bir başka husus ta şudur: Tevhid sözü sadece Allah'a yükselir, başka bir mercîye değil. Bu yüzden güzel-hoş sözler sadece O'nun için söylenmeli, O'nun rıza ve hoşnutluğunu kazanmak için getirilmeli. Salih ameller de yalnızca Allah için yapılmalı, bir başkası için değil.

Âyette yalın olarak 'sözler' denilmemiş, 'güzel-hoş sözler' buyurulmuştur. Buna göre, söylenen her söz Allah'a yükselmez, O'nun tarafından kabul görmez. Ancak güzel-hoş sözler O'na yükselir ve kabul görür. Çirkin-batıl sözler ise, sa-

13 İbnü'l-Cevzi, *Zâdü'l-Mesîr*, c. IV, ss. 358-361.

14 Bkz. Elmalılı, *Hak Dini*, c. VI, s. 3980.

15 Konunun önemine binâen amelin imanın parçası olduğunu ileri süren bilim adamları da olmuştur. Ayrıntılı bilgi için Kelâm kitaplarına bakılabilir.

16 18 Kehf 104-195.

hibi için bir yük ve vebaldir. Onun aşağılara batmasına sebeptir. Tıpkı denize düşmüş birinin sürekli ağırlıklarını artırıp denizin dibine doğru batması gibi. İşte bu yüzden âyetin sonunda *'Kötülük yapmakta düzen kuranlara, onlara, çetin azap vardır'* buyurulmuştur.

Âyette güzel sözün yükselmesi için, maddî şeylerin yükselmesi için kullanılan suud kökü, salih amellerin yükseltilmesi için de *raf'* kökü kullanılmıştır. Demek ki söz ve niyetlerin Allah katına yükselmesi ile, davranışların yükselmesi arasında fark vardır. Buna göre söz ve niyetler eyleme dönüşerek mücessem bir kalıba girdikten sonra Allah'a yükselecek ve sahibini Allah katında terfi' ettirecektir.

Kur'ân'da *ahlâk (huluk)* kelimesi şu iki âyette geçer: *"Onlar, 'ister öğüt ver, ister öğüt verenlerden olma, bizce birdir. Bu durumumuz öncekilerin gidişatıdır (huluk). Biz azaba uğratılacak da değiliz' dediler."*¹⁷ Peygamberlerini yalayan Âd kavminin Hz. Hûd peygambere söyledikleri bu cümlelerde huluk kelimesi, öncekilerin gidişatı, onların hayat tarzı anlamında kullanılmıştır.¹⁸

Öteki âyette ise, Hz. Peygamberin (s.a.v.) örnek ahlâkına dikkat çekilerek şöyle buyurulmuştur: *"Şüphesiz sen büyük bir ahlâk (huluk) üzeresin."*¹⁹ Âyette geçen 'huluk' kelimesi, İslâm dini, Kur'ân ve güzel huy olarak anlaşılmıştır.²⁰ Âyette isti'lâ anlamına taşıyan 'alâ' harfi kullanılarak Hz. Peygamberin ahlâkı kuşattığına ve ona âdetâ hakim olduğuna vurgu yapılmış²¹ ve dört değişik şekilde cümlenin manası pekiştirilmiştir.²² Demek ki, büyük bir ahlâk üzere olabilmek için, ahlâkî değerler iyice tanınmalı, özümsemeli ve bilinçli bir şekilde uygulama alanına konulmalıdır. Ahlâkî değerler âdetâ kuşanılmalıdır ki, sahibini yüceltsin, onu kendine ve başkalarına yararlı bir insan haline getirsin. Hz. Peygamber'i 'büyük bir ahlâk üzere olmak'la niteleyen Kur'ân, onun bu konuda da örnekliliğine dikkat çekmektedir. Çünkü bir başka Kur'ân âyetinde O'nun bizler için en güzel model olduğu vurgulanmıştır: *"Ey İnananlar! And olsun ki, sizin için, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok anan kimseler için*

17 26 Şuara 136-138. Âyetteki huluk kelimesi, halk olarak da okunmuştur. Halk olarak okunduğunda âyetin anlamı şöyle olur: "Bu bizim durumumuz öncekilerin yaratılışıdır ancak, biz de onlar gibi bir yaratılışa sahibiz." Kelime masal anlamına alınırsa mana şöyle olur: "Senin getirdiğin bu din öncekilerin uydurma ve masalından başka bir şey değildir." Âyetin anlamı ne olursa olsun, huluk kelimesinin halk kelimesi ile ne kadar ilgili ve içiçe bir kelime olduğunu vurgulaması bakımından ilginçtir.

18 Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, c. VI, s. 137; Razî, *Tefsîr*, c. XXIV, s. 158.

19 68 Kalem 4.

20 Bkz. Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, c. XXIX, s. 18; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. VIII, s. 428.

21 Razî, *a.g.e.*, c. XXX, s. 81.

22 Cümlenin başındaki 'inne' kelimesi ile 'alâ'nın başındaki lâm harfi tekid edatıdır. Ayrıca huluk kelimesinin sonundaki tenvin tefhîm için olup kelime, büyük anlamına azîm sıfatı ile tekrar tekid edilmiştir. Bkz. Elmalılı, *Hak Dini*, c. VIII, s. 5269.

*Resûlullah en güzel örnektir.*²³ Onu örnek almak ise, O'nun sahip olduğu ahlâkî özellik ve güzellikleri bütünüyle ve benimseyerek kuşanmakla mümkündür. Şurası da unutulmamalıdır ki, Hz. Peygamber (s.a.v.) bu örnekliğini beşerüstü bir varlık olarak değil, bir insan olarak sergilemiştir.

Kur'ân'ın bu şekilde övdüğü Hz. Peygamber'in ahlâkının bütünüyle Kur'ân olduğu çeşitli rivayetlerde belirtilmiştir. Kendisine Hz. Peygamber'in ahlâkından sorulan Hz. Aişe "*Onun ahlâkı bütünüyle Kur'ân'dı*" diyerek çok özlü ve anlamlı bir cevap vermiştir.²⁴ Bu cümle, O (s.a.v.), Kur'ânın edeb, emir ve yasaklarına tutunur, onun tüm güzelliklerini yerine getirirdi²⁵ şeklinde anlaşılmıştır. Hz. Peygamber(s.a.v.)'in Allah kelâmını en iyi, en doğru bir biçimde anlayıp gereklerini en güzel bir şekilde yapan kişi olduğunda şüphe yoktur. Zira âyetlerin inişindeki İlâhî espriyi (*Murad-ı İlâhî*) en iyi kavrayan Hz. Peygamber'di. Kur'ân âyetlerindeki Mûrad-ı İlâhîyi tesbit edebilmek ise, ancak şu iki şeyle mümkündür: Biri âyetleri bağlamaları ve Kur'ân bütünlüğü içerisinde doğru bir şekilde anlamak; diğeri ise, anlaşılan o hakikatleri Yüce Allah'ın istediği biçimde uygulama sahasına koymaktır. Bunlardan birinin eksikliği, Murad-ı İlâhîye tam olarak ulaşmaya engel olacaktır. Zira âyetler sadece okunup bilgilenmek için inmemiştir. Aksine okunup doğru bir şekilde anlaşıldıktan sonra, hayata geçirilsin diye inmiştir. İşte bu iki ruknü ile âyetlerdeki İlâhî espriyi en iyi gerçekleştiren ve bu konuda en güzel örnekleri sunan Hz. Peygamber'di, diyoruz.

Kur'ân'ın muhtevası incelendiğinde görülür ki, Kur'ân hayatın her alanı ile ilgili prensipler belirler. O, hem dünya hem ahiret hayatını gözetir. Onda inançla ilgili açıklamalar olduğu gibi, ibadet ve sosyal hayata ilgili ölçüler de vardır. Hem de bu ölçüler, birbirlerinden ayrılmaz bir şekilde içiçe bir örgü olarak sunulmuştur. Sözelimi, pek çok âyette sosyal hayatla ilgili prensipler Allah ve ahiret hatırlatması ile son bulurlar. Kur'ân'da bir hukuk kitabı gibi, şunlar yasaktır, bunlar serbesttir şeklinde yalın ve donuk ifadeler yoktur. Kur'ânî prensipler dünya-ahiret, inanç-eylem, ruh-şekil bütünlüğü içerisinde verilir. İşte bu yüzden Kur'ân ahlâkı bunların hepsidir. Kur'ânî ölçülerin hepsi bir sistemi oluştururlar. Bu sistemin parçalarından birinin eksikliği, ahlâkî bir eksikliklerdir. Kâmil bir ahlâk, ancak bütünüyle Kur'ân ile mümkün olacaktır. İşte ahlâk, bunların hepsidir. Kur'ânî ölçülerin birinin eksikliği, ahlâkî bir eksikliklerdir.

Kur'ân'ın muhatapı olan insan ahlâk bakımından çift kutuplu bir varlıktır.

23 33 Ahzab 21. Bu âyetle birlikte toplam üç âyette (60 Mümtahine 4, 6) geçen ve 'güzel' (hasene) kelimesiyle nitelenen 'üsvê' kelimesi, güzel olsun, çirkin olsun, insanın izlediği ve üzerinde bulunduğu haldir. Bkz. İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 20. Örnek, model olma diye tercüme edilebilen bu kelimenin her üç âyette de güzel kelimesi ile nitelenmiş olması dikkat çekicidir.

24 Müslim, Müsafirün 139; Ebu Davud, Tetavvu' 26; Tirmizî, Birr 69; Nesâî, Kıyamü'l-Leyl 2; İbn Mace, Ahkâm 14; Darimî, Salat 165; Ahmed, c. VI, ss.54-91-111-163-188-216.

25 İbnü'l-Esîr, *en-Nihaye*, c. II, s. 70; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, c. VIII, s. 429.

Onun özünde olumlu şeylere olduğu kadar, olumsuz hasletlere de yatkınlık vardır. O sadece şerre, kötülüğe meyilli değil; hayra ve iyiliğe de yatkındır. Nitekim bu konuda Kur'ân şu açıklamalarda bulunur:

"Biz ona iki yolu da göstermedik mi?"²⁶

"Sonra da ona iyilik ve kötülük kabiliyeti verene and olsun ki: Kendini arıtan saadete ermiştir. Kendini fenalıklara gömen kimse de zıyana uğramıştır."²⁷

"Şüphesiz ona yol gösterdik; kimi şükreder, kimi de nankörlük."²⁸

"Doğrusu sizin çalışmalarınız çeşitlidir. Elinde bulunandan verenin, Allah'a karşı gelmekten sakınanın, en güzel söz olan Allah'ın birliğini doğrulayanın işlerini kolaylaştırırız. Ama, cimrilik eden, kendini Allah'tan müstağnî sayan, en güzel sözü yalanlayan kimsenin güçlüğe uğramasını kolaylaştırırız."²⁹

Demek ki insanın özüne hem olumlu, hem de olumsuz özelliklere yatkınlık yerleştirilmiştir. Hatta insanın yaratılıp dünyaya geliş sürecine bakıldığında onun, batıldan önce hak, yanlıştan önce doğru, haramdan önce helâl, şerden önce hayır ile tanıştığını söylememiz mümkündür. İnsana verilen akıl, evrendeki bunca kevnî âyet yanında, gönderilen bunca peygamber ve indirilen bunca kitap ile ise, insandan özündeki olumsuzlukları dizginleyip kontrol altına alması ve özündeki olumlu yönlere işlerlik kazandırması istenmiştir. Yoksa davranışlara yansıyor hayata geçmeyen, eyleme dönüşmeyen özde gizli olumlu yönlerin de, olumsuz yönlerin de sahibine kazandıracığı ve kaybettireceği fazla bir şey yoktur. Bu meyanda Allah'a ve insanlara karşı yapması gereken bir takım görev ve sorumlulukları yerine getirmediği hâlde *'benim kalbim temiz, sen kalbime bak'* sözü de havada kalmaktadır. Zira kalp temizliği davası, davranışlara yansarak anlam kazanır. Güzel davranışlarla kendi varlığını tescil ettirmeyen kalp temizliği iddiası, kuru bir iddiadan öteye geçmez. Belki böyle bir iddia, davranışlarda sergilenen çirkinlikleri örtbas etmek için geliştirilmiş bir savunma mekanizmasıdır.

B. Allah'ın Ahlâkı

Âyet ve hadislerde Cenab-ı Hakk'ın pek çok isim ve sıfatı zikredilmiştir. Bu isim ve sıfatlar çok kapsamlı mana yüklü kelimelerden özenle seçilmiştir. Elbette Allah'ın bu isim ve sıfatları O'nun kendi zâtına mahsus olup özeldirler. Bu isim ve sıfatlarda hiç kimse Yüce Allah'a ortak olamaz ve bu konuda O'nunla boy öl-

26 90 Beled 10.

27 91 Şems 8-10.

28 76 İnsan 3.

29 92 Leyl 4-10.

çüşemez. Yüce Allah'ın isim ve sıfatlarından kulların payına düşen miktar bir hadiste şöyle açıklanmıştır: *"Hiç şüphesiz Yüce Allah'ın yüz rahmeti vardır. Onlardan bir tanesi sayesinde varlıklar birbirlerine merhamet eder, vahşi hayvanlar yavrularına şefkat ederler. Geriye kalan doksan dokuz rahmet ise, kıyamet günü tecellî edecektir."*³⁰

İşte Halik-mahluk farkını göz önünde tutmak kaydıyla Yüce Allah'ın isim ve sıfatlarından çoğu, kullar için de söz konusudur, diyoruz. Ama rahmetin yüzde bir oranında kullara paylaştırıldığı gibi, diğer ilâhî güzellikler de, yüzde bir, hatta binde bir oranında ve kulların kapasiteleri nisbetinde kullara verilmiştir. Başka bir deyişle Allah Teâlâ bizzat kendisi, kullarından bu isim ve sıfatlarla muttasif olmalarını istemiş, hatta kullarını bu isim ve sıfatlara özentî içerisinde yaratmıştır. Yüce Allah, bu isim ve sıfatlarıyla bize kendisini tanıtırken bize örneklik de sunmaktadır. Sözgelimi O, yeryüzünde Hz. Adem'i yaratacağında bunu meleklere arzemiş, onlara danışarak kullarına istişâre örneği sunmuştur. Yine O, evreni 'ol' emriyle bir çırpıda değil, altı günde/altı aşamada yaratarak aşamalık/tedricilik örneği sunmuştur. Şeytan başta olmak üzere O, insan ve cinlere de dileme gücü verecek onlara, Kendine karşı koyma, konuşma fırsatı/özgürlüğü tanımıştır. O, her şeyi, hiç kimseyi karıştırmadan tek başına yapabilecek güce sahip olduğu halde, başta melekler olmak üzere diğer ordularıyla bir takım işleri yapmış ve 'Biz' ifadesini sıkça kullanmış, bu şekilde bizlere birlikte iş yapma örneği sunmuştur.

Elbette Yüce Allah'ın kullarına danışma, yahut yarattığını bir kaç aşamada yapmaya, ya da yaratıklarını sınamaya ve başkalarının yardımına ihtiyacı yoktur. Ama O, bu konularda kullarına örneklik sunmuştur. Bu nedenle insan, Yüce Allah'ın isim ve sıfatlarından kendi kapasitesi oranında nasiplenmeye gayret edecek, ama asla O'nunla boy ölçüşmeye kalkmayacaktır. Önemli olan insanın kendini ve haddini iyi bilmesidir. Zira Şeytan'ın Allah'a başkaldırması da, *Nemrut* ve *Firavn*'un yoldan çıkması da hep bu ince ayarı yapamama ve kul olduğunu unutarak Allah'a karşı ve O'na rağmen ilâhlaşma sevdasıdır. Yüce Allah'ın Adem'e secde edin, emrini yerine getirmemekte direnen Şeytan, *"Ben ondan daha üstünüm. Çünkü Sen beni ateşten yarattın, onu ise çamurdan yarattın"*³¹ diyerek Allah'a başkaldırmıştı.

Hız İbrahim ile tartışırken *Nemrut*, *"Ben hayat verir ve öldürürüm, demişti."*³²

Firavn ise, *"Ey ileri gelenler! Sizin benden başka bir tanrınız olduğunu bilmiyorum."*³³ *"Sizin en yüce rabbiniz benim"*³⁴ demişti. Bu ve benzeri örnekler-

30 Buhârî, Edeb, 19; Müslim, Tevbe, 17-20; Tirmizî, Deavât, 99; Ahmed, *Müsned*, c. V, s. 439.

31 7 Araf 12.

32 2 Bakara 258.

33 28 Kasas 38.

34 79 Naziât 24.

de ilâhlık davasında bulunanların, kendilerine verilen ve sahip oldukları otorite, yöneticilik, variyet ve benzeri güçleri bahane ederek, onları ölçüsüz bir biçimde ve yanlış bir şekilde kullanarak saptıklarını görmekteyiz. Sözelimi Nemrut, kimi inanların hayatlarıyla oynayabilecek bir güce sahipti, insanlardan dilediğini öldürüp dilediğini affedebilecek bir mevkideydi. Ama onun sahip olduğu bu güç, hiçbir zaman Allah'ın hayat verme ve öldürme gücüyle mukayese edilecek seviye ve özellikte değildi. Yine Firavn, diğer pek çok insandan farklı olarak binlerce insana hükmedebilecek, onları yönetebilecek bir güçteydi. Ama onun bu gücü de insan kapasitesi oranında bir güç olup asla Yüce Yaradan'ın gücüyle karşılaştırılmazdı. Zira insanın elde ettikleri sınırlıdır, sonludur, benzerleri vardır ve etkisiz hale getirilebilir. Ama Allah'ın sahip oldukları eşsiz, sınırsız ve süreklidir.

İlk insan Hz. Âdem'in cennetten kovulmasına sebep olan şey de, onun Allah'ın meliklik ve ebedilik sıfatlarına özenmesinden³⁵ başka bir şey değildir ve bu özentisi Hz. Âdem ve eşinin başına iş açmış, onların sahip oldukları konumdan kovulmalarına neden olmuştur. Başka bir deyişle, Allah'ın kendisine ruhundan üfürdüğü insanın özünde belki Allah'a âşık olma derecesinde bir sevgi ve bu konuda Allah'ın her şeyi ve herkesi Kendine çeken âdeta bir cazibe merkezi olması, Allah'a yakın olma tutkusu gibi nedenlerle Allah'a özenmeye, O'na benzemeye çalışma meyli vardır. Bu meyil elbette ilâhlaşma, Allah'ın konumuna göz dikme anlamında değildir ve olmamalıdır da. Belki de kul, Allah'a benzediği oranda, O'nun sıfatlarıyla donandığı oranda ulviyete doğru yükseleceğini ve değer kazanacağını ve bu şekilde de Rabb'ini hoşnut edeceğini düşündüğü için O'nun sıfatlarından nasiplenmeye taliptir. Zaten tarih boyunca bu ölçüyü aşan, başta Şeytan olmak üzere pek çok varlık yoldan çıkmıştır. İşte "Ey inananlar! Hepiniz Allah'a dönün ki kurtuluşa eresiniz."³⁶ "Öyleyse Allah'a kaçın/koşuşun..³⁷ "Doğrusu ben Rabbime hicret ediyorum..³⁸ gibi âyetlerden ilk etapta anlaşılma-

35 Şeytanın Hz. Adem ve eşini aldatabilmek için ileri sürdüğü gerekçeler Kur'an'da şöyle açıklanır: "Şeytan, ayıp yerlerini kendilerine göstermek için onlara fısıldadı: 'Rabbinizin sizi bu ağaçtan menetmesi melek olmanız veya burada temelli kalmanızı önlemek içindir.'" 7 Araf 20. "Ama şeytan ona nevese verip: 'Ey Adem! Sana sonsuzluk ağacını ve çökmesi olmayan bir saltanatı göstereyim mi?' dedi." 20 Taaha 120. İlk âyette geçen 'melekeyn' kelimesi 'melikeyn' şeklinde de okunmuştur. Bkz. Kurtubî, *el-Câmi'*, c. VII, ss. 178-179. Buna göre mana, sizin iki melik/kral olmanızı önlemek içindir, şeklindedir. Her iki okuyuşa göre de, melek yahut melik olma isteğinde mülk sahibi olma tutkusu vardır. Zaten Melik de mülkün yegâne sahibi olan Yüce Allah'ın adıdır. İki âyete göre şeytan Âdem ve eşini başka bir şeyle değil, melek, yahut melik olarak ebedileşme vadiyle aldatmıştır. Hz. Âdem, meleklerin kendisine saygı secdesinde bulduklarını bildiği hâlde melek olmayı, suf Allah'a daha yakın olabilmek için arzulamıştı. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdi'l-Mesir*, c. III, s. 179.

36 24 Nûr 31.

37 51 Zariyat 50.

38 29 Ankebût 26.

sı gereken de bu olmalıdır. “*Rabbânilerden olun.*” âyetini de bu bağlamda değerlendirebiliriz.

Rabbânilerden Olmak

Kur’ân-ı Kerim’de çokça geçen kelimelerden biri de ‘Rabb’ kelimesidir. Bu kelime değişik formlarda dokuz yüz altmış dokuz kere tekil olarak (Rabb), üç kere de çoğul olarak (erbâb) geçer.³⁹ Rabb, terbiye eden, yetiştirip büyüten, bakımını üstlenen, gözeten, kefil olan, otorite sahibi efendi olan, sözünü geçiren, dilediğini yapabilen, mâlik ve sahip olan gibi pek çok anlama gelen kapsamlı bir kelimedir.⁴⁰ Bu anlamlardan biri yahut birkaçı için Allah’tan başkası için ‘Rabb’ kelimesi kullanılsa bile, bu anlamların tamamı en geniş şekliyle Yüce Allah için söz konusudur. Mekke müşrikleri de kendi tanrıları/putları için rab kelimesini kullanmaktaydılar. Bu yüzden Kur’ân’ın, ilk inen âyeti başta olmak üzere, yüzlerce âyetinde Peygamberimiz’e hitaben ‘Senin Rabbin’ (Rabbüke) ifadesini kullanılarak tüm özellik ve sıfatları ile, şirkten arınmış bir şekilde Yüce Allah’a iman vurgulanmış ve insanlar müşriklerin çağırdıkları sahte rablere değil, Hz. Muhammed’in inandığı gerçek Rabb’e, Âlemlerin Rabbi’ne inanmaya çağırılmıştır. Nitekim Kur’ân’ın ilk inen âyeti “*Yaratan Rabbinin adıyla oku*”⁴¹ olup, tertip sırasına göre besmeleden sonraki ilk Kur’ân cümlesi de “*Hamd, Âlemlerin Rabbi’ne mabsustur*”⁴² âyetidir. Kabir sınavında herkese yönelilecek ilk soru da “*Rabbin kim?*” sorusu olacaktır. Bu yüzden bizler Hz. Peygamber(s.a.v.)’in ‘Rabb’ anlayışını iyi kavramak zorundayız. O (s.a.v.), nasıl bir Rabb’e, ne şekilde iman ediyordu? Onun iman ettiği Rabb’i, onun hayatına nasıl müdahale etmekteydi? Ona hayatında yön veren, Onu eğiten kimdi? İşte tüm bu soruların cevabını doğru bir biçimde ortaya koymak ve ona göre Rabb anlayışımızı gözden geçirmek borcundayız. Unutmayalım ki, dünya hayatında Rabb olarak kabul ettiğimiz güç, ahiret hayatının da gerçek sahibi olmalıdır. Dünya hayatında Rabbimiz Yüce Allah olursa, ahirette bize cenneti sunacak olan da Yüce Allah olur. Aksi takdirde dünya hayatında Allah’ın dışında edinilen sahte rablerin, ahiret hayatında ne kendilerine ve ne de kullarına bir yararı olmayacaktır. Hz. Peygamberin Rabb’i, Âlemlerin yaratıcısı ve yöneticisi olan, dünya ve ahiretin de rabbi olan Yüce Allah’tı.

Rabb kökünden türetilmiş Kur’ân kavramlarından biri de ‘Rabbânî’ kelimesidir. Bu kelime üç âyette ‘Rabbâniler’ (Rabbâniyyûn-rabbâniyyîn) şeklinde, bir âyette de yine çoğul olarak ‘Ribbiyyûn’ şeklinde kullanılmıştır. Söz konusu âyetler şöyledir:

39 Bkz. Muhammed Fuad Abdülbakî, *el-Mu’cem*.

40 Bkz. Mevdûdî, *Kur’ân’a Göre Dört Terim*, ss. 32-35.

41 96 Alak 1.

42 1 Fatıha 1.

"Allah'ın kendisine Kitabı, hükümü, peygamberliği verdiği insanoğluna, 'Allah'ı bırakıp bana kulluk edin' demek yaraşmaz. Fakat, 'Öğrettiğiniz Kitap ve okuduğunuz şeyler gereğince **Rabbâniler** olun' demek yaraşır."⁴³

"Doğrusu Biz yol gösterici olarak Tevrat'ı indirdik. Kendisini Allah'a teslim etmiş peygamberler, Yahudi olanlara onunla hüküm verirlerdi. **Rabbâniler**, bilginler de Allah'ın Kitabını korumakla görevlendirildiklerinden onunla hükmederler ve onu kollayıp gözetirlerdi. O hâlde insanlardan korkmayın, benden korkun, âyetlerimi hiçbir değerle değiştirmeyin; Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler, işte onlar kafirlerdir."⁴⁴

"**Rabbâniler** ve bilginlerin onlara günab söz söylemeyi ve haram yemeyi yasak etmeleri gerekmez miydi? Yapmakta oldukları ne kötüdür!"⁴⁵

"Nice peygamberlerin yanında Rabbânî (**ribbiyyûn**) pek çok kimse savaşmıştır. Allah yolunda başlarına gelenlerden ötürü gevşememişler, yılmamışlar ve boyun eğmemişlerdi. Allah, sabredenleri sever. Dedikleri ancak şu idi: 'Rabbimiz! Günablarımızı, işimizdeki aşırılıklarımızı bize bağışla, sebatımızı artır, inkarcı topluluğa karşı bize yardım et'. Bu yüzden Allah onlara dünya nimetini de abiret nimetini de fazlasıyla verdi. Allah işlerini iyi yapanları sever."⁴⁶

Bunlardan ilk âyet bilginlerini ve liderlerini rabb edinen, onları ilâh makamına çıkararak yahudiler, Hz. İsa'yı rabb makamında gören Hristiyanlar ve Hz. Peygamber(s.a.v.)'e ibadet edip secde etme teklifinde bulunan bazı kimseler hakkında inmiştir.⁴⁷ Âyet, hiçbir peygamberin, hiçbir tevhid ehlinin kendilerini rabb makamında görmediklerini, Rabb'in yetkilerine müdahale etmediklerini, insanlardan kendilerine tapmalarını asla istemediklerini açıkça ortaya koymakta; kendisinin tevhid ehli olduğunu iddia edenlerden de bu şekilde hareket etmelerini istemektedir. Öyleyse mümine düşen insanları, kendine kulluğa çağırarak değil; Âlemlerin Rabbi'ne has kullar olmaya çağırarak. Âyete göre insanlar Rab olmaya değil Rabb'in emrinde giden kullar olmaya çalışmalıdırlar.

Âyette geçen 'Rabbânî' kelimesi, Rabb'e ait olan, gereği gibi O'nu bilip tanıyan, O'na itatte daim olan, insanları eğitip öğreten ve onları yöneten, bildiği gerçekleri uygulayan, hep hayırlı işlerle meşgul olan anlamlarına gelir.⁴⁸ Hz. Ali, "Ben bu ümmetin Rabbânîsiyim" der.⁴⁹ Buna göre kişi, kendisinin herşeyi ile Rabb'e ait olduğunu bilmeli, Allah'ı gereği gibi bilip tanımalı, gerçekleri öğrenip insanlara öğretmelidir. Âyet eğitim, öğrenme ve öğretme işinin kişiyi Rabbânî se-

43 3 Âlu İmran 79.

44 5 Mâide 44.

45 5 Mâide 63.

46 3 Âlu İmran 146-148.

47 Bkz. Razi, *Tefsîr*, c. VIII. ss. 109-110.

48 Aynı eser, c. VIII. ss. 111-112.

49 Rağıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 269.

viyesine çıkarması gerektiğine de dikkat çekmektedir. Dolayısıyla öğrendikleri ve başkalarına öğrettikleriyle Rabb'i bulamayan, O'nu tanıyıp O'na kul olamayan kişi bilgilenmekteki asıl hedefe ulaşamamış demektir. Nitekim Peygamberimiz (s.a.v.) "*Allahım! Faydasız bilgiden Sana sığmırım*" buyurarak böylelerinin durumuna düşmekten Allah'a sığınmıştır.

Bazı âlimler Rabbânî ile Ribbî kelimelerinin aynı anlama geldiğini söylerken; İbn Zeyd, Rabbânîyyûn kelimesinin Rabb'in istekleri doğrultusunda hareket eden idareciler, Ribbiyyûn'un ise Rabb'in istekleri doğrultusunda hareket eden ve hep Rabb'e kulluk eden halk/teba olduğunu söyler.⁵⁰

Âyetlerden çıkan sonuçları şöyle özetleyebiliriz:

Yüce Allah bizden Rabbânîler olmamızı istemektedir. Rabbânî, benliğini Rabb'e adanmış, her şeyiyle O'nun olmuş, O'nun hoşnutluk ve hatırını her şeyin üstünde tutan kuldur.

Rabbânî olmanın yolu ilimden geçer. Bilgilenme, eğitim ve öğretim sahibine Rabbânîlik rütbesini kazandırmalıdır.

Hem yönetenlerin, hem de yönetilenlerin Rabbânîler olmaları gerekir. Hiçbir makam ve konum sahibini Rab'den koparmamalı, O'na kulluktan alıkoymamalıdır.

Rabbânîler, Allah'ın mesajını koruyup kollamak, onu sahiplenmek ve onun gereklerini yerine getirmekle yükümlüdürler.

Rabb'i tanıyan hiçbir mümin, insanları kendine kulluğa çağırmaz. Rabbânî, İslâmı dava edinen ve insanları İslâm'a, Allah'a kulluğa çağırان kimsedir.

Rabbânîler, bu rütbenin gereğini yerine getirirken ancak Allah'tan korkarlar. Tehdit ve şantajlar onları hak bildikleri yoldan asla alıkoymaz.

Rabbânîler, Allah'ın âyetlerini az bir paha ile değıştirmezler, Allah'ın âyetlerini dünyevî çıkar ve menfaatlara asla âlet etmezler.

Rabbânîler günah söylemezler, haram yemezler. Onlar hep hakkı söyler, hayra çağırırlar ve hep helal yerler. Rabbânîler, hayra önyak olurken, şerre engel olan kimselerdir. İyiliği emretme, kötülükten sakındırma onların en temel misyonudur.

Allah yolunda mücadelelerini sürdüren Rabbânîler, bu uğurda karşılaştıkları sıkıntılara katlanmasını bilirler. Onlar asla gevşeklik ve yılgınlık göstermezler, batıla boyun eğmezler.

Rabbânîler yapılması gerekenleri yaptıktan sonra el açıp Rabb'e yakaran ve O'nun yardımını dileyen Allah erleridir.

Dünya ve ahiret Rabbânîlerindir. Ve bu Yüce Rabb'in, kendi dostlarına va'didir.

Burada önemli olan, kulun, bu isim ve sıfatlarla kısmî olarak muttasıf olsa bile, hiçbir zaman Allah olamayacağını farkında olmasıdır. Bu bilinç üzere olunduktan sonra "*Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanmak*"ta bir sakınca yoktur ve belki de

bu bir gerektir. Nitekim bir hadiste "Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanın"⁵¹ buyurulmuştur. Başka bir hadiste ise "Güzel ahlâk, Yüce Allah'ın ahlâkıdır"⁵² denilmiştir.

Hikmeti doğruyu yapmak diye tanımlayan Razi, bunun sınırı insanın gücü nisbetinde Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmasıdır, der. Razi'ye göre insanın kemâle ermesi şu iki şeyle mümkündür: Bizatihî gerçeği, iyiyi bilmek ve onu uygulamaktır. Kısaca bilgi ve eylem, teori ve pratiktir.⁵³ Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) "Ben sizin en iyi Allah'ı tanıyanınızım ve ben sizin en iyi Allah'tan sakınmanızım"⁵⁴ buyurarak Allah'ı iyi tanıma ile, Allah'a karşı sorumluluklarını en iyi bir biçimde yerine getirme arasındaki doğru orantıya işaret etmiştir.

Bir hadiste "Yüce Allah, Âdem'i kendi sûretinde yarattı"⁵⁵ buyurulmuştur. Hadisteki *sûratibi* kelimesinde geçen zamir Allah'a, Âdem'in kendisine, Allah'ın isim ve sıfatlarına gönderilmiştir. Buna göre hadis şu şekillerde anlaşılmıştır: Allah, Âdem'i Rahman'ın suretinde yaratmıştır. Bu anlayış hakkında selef, biz bu cümlelerin hak olduğuna inanırız, ama nasıllığına girmeyiz, demiştir. Çünkü nasıllığı konusunda bir takım yanlış anlamalara gidilmiştir.⁵⁶ Allah, Âdem'i Âdem sûretinde yaratmıştır. Üçüncü anlayışa göre ise, Allah, Âdem'i kendi sıfatlarıyla süsledi, kendi isimleriyle isimlendirdi.⁵⁷ Nitekim Âdem'in yaratılışı ile ilgili âyetlerde Yüce Allah Âdem'e, kendinden 'ruh' üfürdüğünü beyan etmiştir: "Rabb'in meleklere, 'Ben, balçıktan, işlenebilen kara topraktan bir insan yaratacağım. Onu yapıp rubumdan üflediğimde ona secdeye kapanın' demişti."⁵⁸ "Yarattığı her şeyi

51 Razi, *Tefsîr*, c. VII, s. 68; Gazalî, *Kütübü'l-Maksadî'l-Esnâ Şerh Esmâ'i'l-Hüsnâ*, s. 110; Elmâlılı, *Hak Dini*, c. I, s. 110. Ne yazık ki bu hadisi *Kütüb-i Tis'a, el-Mevsua min Etrâfi'l-Hadis, Kenz, Camiu's-Sağır, Keşfü'l-Hafâ, Râmuş*, Aliyyü'l-Karî ve Şevkanî'nin mezdât kitapları gibi hadis mecmualarında bulamadık. Gazalî, Allah'ın güzel isimlerini açıklamak için kaleme aldığı mezkur eserini yazmaya kendini sevkeden şeyin şu iki hadis olduğunu söyler: "Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanın." "Hiç şüphesiz Yüce Allah'ın bir takım ahlâkî özellikleri vardır. Onlardan biriyle ahlâklanana cennete girer." Bkz. Gazalî, *a.g.e.*, s. 110. İkinci hadise yakın manada rivâyet edilen bir hadis de şöyledir: "Şüphesiz Yüce Allah'ın üçyüz kadar (Suyûtî'nin *Camiu's-Sağır*'inde yüz on küsür) ahlâkî vasfı vardır. İnanıp onlardan biriyle ahlâklanarak O'nun huzuruna çıkan kimse cennete girer." Sehâvî, bu hadisin zayıf olduğunu, Suyûtî ise hasen olduğunu söyler. Bkz. Şevkânî, *el-Fevâid*, ss. 388-389; Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, c. II, s. 482. Bu hadisler, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in "Şüphesiz Yüce Allah'ın doksan dokuz ismi vardır, onları sayan (ihşâ) cennete girer." hadisiyle paralellik arz etmektedir. Buharî, *Tevhid* 12; Tirmizî, *Deavât* 82; Ahmed, c. II, s. 258. Gazzâlî, Allah'ın isimlerini ihşâ etmenin, kuru kuruya dille saymaktan ibaret olmadığını, onları öğrenmek ve onların ihtiva ettiği ahlâk esaslarıyla ahlâklanmak olduğunu önemle vurgular. Bkz. Gazzâlî, *a.g.e.*, s. 123.

52 Münzirî, *et-Terğîb*, c. IV, s. 185 (Taberânî).

53 Bkz. Razi, *a.g.e.*, c. VII, s. 68; XXX, s. 3.

54 Buharî, İman, 13; Müslim, Siyam, 74; Ahmed, *Müsned*, c. III, s. 317.

55 Müslim, *Birr*, 115.

56 Davudoğlu, *Sabib-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, c. X, s. 5750; Altuntaş Ramazan, "Haşviye'nin Doğuşu..." *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. III, ss. 82-87.

57 Aynı makale.

58 Bkz. 15 Hıcr 28-29; 38 Sad 71-72. İki âyete de Hz. Meryem'in Hz. İsa'ya gebe kalışı anlatılırken "Ona ruhumuzdan üfleştik" buyurulmuştur. Bkz. 21 Enbiya 91; 69 Tahrîm 12. Hz. İsa peygamber için de "Allah'ın peygamberi, Meryem'e ulaştığı kelimesi ve kendinden bir ruhtur" buyurulmuştur. Bkz. 4 Nisa 171.

güzel yaratan, insanı başlangıçta çamurdan yaratan, sonra onun soyunu, bayağı bir suyun özünden yapan, sonra onu şekillendirip rubundan ona üfleyen Allah'tır. Size kulaklar, gözler, kalpler verilmiştir. Öyleyken, pek az şükrediyorsunuz.⁵⁹ Âyette geçen *nefş*, havayı ağız yahut başka bir şeyle içeri üflemek anlamına gelir. Soyut bir iş, yahut bir eseri bir şeye ilkâ etme anlamına da gelir. Âyette, Yüce Allah'ın insanın bedenine can vermesi,⁶⁰ ona bilinç ve duyarlılık bahşetmesi anlamında mecazî bir kullanım sözkonusudur.⁶¹ Âyette insana bahşedilen 'ruh'un Allah'a zafe edilmesi, insanın şeref ve değerine dikkat çekmek içindir.⁶²

Pek çok âyette de Yüce Rabbimiz, Allah'ın kulları, *Rabman'ın kulları, Allah'ın orduları, Allah'ın taraftarları, Allah'ın yardımcıları* buyurarak, insanın Allah'a aidiyeti üzerinde durmuştur. Kısaca söylemek gerekirse, insanı Yüce Allah yaratmıştır. Yüce Allah, insanı özel olarak dizayn ederek onu ilâhî sıfatların kendinde gerçekleşeceği bir varlık kılmıştır. İnsan Allah'ın bir parçası değildir, ama insanda Allah'ın isim ve sıfatlarının kısmî tecellileri vardır. İnsan Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanır, yani kapasitesi oranında ilâhî sıfatlardan nasiplenirse, düşünce, inanç ve eylem alanında tevhidî gerçekleştirmiş ve Allah'ın kendisi için yarattığı evrenle tevhid etmiş, bütünleşmiş olur. İşte o zaman insan evrenle uyum içerisinde, huzur ve sükunetle yaşar, kendi hemcinsleri başta olmak üzere tüm varlıklarla barış içerisinde olur. İnsanın Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanması, Allah'a özenmesi, O'na ortak olması ve ilâhlaşması değil; kapasitesi ve gayreti oranında Allah'ın özüne yerleştirdiği hammaddeyi harekete geçirecek O'nun sıfatlarından nasiplenmesi demektir. Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanan kişiler, Hz. Peygamber'in tanımlamasıyla "*görülükleri zaman Allah hatırlanan hayırlı kişilerdir.*"⁶³ Bir kutsî hadiste de temel görevlerini yerine getirdikten sonra, nafilerle Allah'ın sevgisine mazhar olan kulunun Yüce Allah, "*işiten kulağı, gören gözü, tutan eli ve yürüyen ayağı olacağımı*"⁶⁴ beyan etmiştir. Mutasavvıflar Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanan kişileri tanımlarken kendilerine has sembolik anlatımlarda bulunmuşlardır. Böyle bir kişi *Hallâc-ı Mansur*'un dilinde 'Hakkın ta kendisi', Yunus'un di-

59 32 Secde 7-9.

60 Ebu Hayyan, *el-Babru'l-Mubû*, c. XII, s. 518.

61 Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesajı*, c. II, s. 518.

62 Bkz. Kurtubî, *el-Cami'*, c. X, s. 24.

63 "Sizin en hayırlınız görüldüklerinde Allah hatırlananlardır." İbn Mace, Zühd 4. Bir başka sahih hadiste ise şöyle buyurulmuştur: "Sizin en hayırlınız görülmesiyle Allah'ı size hatırlatan, konuşmasıyla bilginizi artıran, davranışlarıyla sizi ahirete yönlendirendir." Hadis için bkz. Münavî, *Feyzu'l-Kadîr*, c. III, ss. 467-468.

64 Buharî, Rikâk 38. Sembolik bir anlatımın yer aldığı bu hadis farklı şekillerde anlaşılmıştır. Bu anlayışlardan birine göre, hadis gerçek kulun tüm organlarını Allah'ın ölçüleri doğrultusunda kullanması ve kulun bu gayreti sonucu Yüce Allah'ın da onu kötülüklerden korumasını anlatmaktadır. Kısaca hadis, Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanan kulun, Allah'ın yardım ve korumasına mazhar olacağını açıklamaktadır. Bkz. İ. Canan, *Kütüb-i Sitte*, c. XIII, ss. 244-249.

linde 'Ete kemiğe büründüm, Yunus diye göründüm' cümlesinde özetlenmiş, *Cüneyd-i Bağdadî*'ye göre ise, 'Suyun, içerisinde bulunduğu kabının rengini aldığı gibi, ârif olan kişi de Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanır, sonunda sanki O olur.'⁶⁵

Bu söylediklerimizi örnekledirmek istersek;

Kur'ân-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde Yüce Allah'ı bize tanıtan şu isim ve sıfatlara kısaca bir bakalım:

Rab: Bu kelime, itaat olunan efendi, terbiye eden, idare eden, nimet veren gibi anlamlara gelir. Mal sahibi (rabbü'l-mal), efendi anlamında insanlar için de kullanılmıştır.⁶⁶ Yukarıda da açıklandığı üzere Kur'ân, insanlardan Rabbânîler olmalarını bizzat istemiştir.

Ekrem, Kerîm: Karşılıksız veren, hür, asil, şerefli gibi anlamlara gelen bu kelime de insan için kullanılmıştır.⁶⁷ İnsanın şerefli kılındığı, hür olarak dünyaya geldiği ve sevabını Allah'tan bekleyerek insanlara ikram ederek cömert davranması pek çok âyet ve hadiste tavsiye edilmiştir.

Vekîl: Murakıp, bekçi anlamında insan için kullanılmıştır.⁶⁸

Rahîm: Çokça acıyan, merhamet eden anlamında insan için kullanılmıştır.

Melik: Hükümdar, kral anlamında insan için kullanılmıştır.

Âlim: Allah tüm herşeyi bilir. O'nun bilgisi herşeyi kuşatmıştır. Yüce Allah bir çok şeyi kullarına bizzat kendisi öğretmiş ve kullarından ilim sahibi olmalarını özellikle istemiştir.

Azîz: Güç, kuvvet sahibi anlamında insan için kullanılmıştır.

Şehîd: Şahitlik eden anlamında insan için kullanılmıştır. Şahitlik, insanlar arası ilişkilerde önemli bir yer tutar. Şehitlikde, müslümanların arzuladığı büyük bir payedir.

Vedûd: Allah Teâlâ, kendisine yönelip tevbe edeni çokça sever. Sevgi kullar için de çok önemli olan, etik bir değerdir.

Hakîm, Hakem: Hükmetme, hikmet sahibi olma anlamlarında insan için kullanılmıştır.

Kadîr, Muktedir: Erişilmez bir gücün sahibi olan Yüce Allah, insanlara da güç-kuvvet vermiş, onları iktidar sahibi kılmıştır.

Vefî: Seven, yardım eden, koruyan anlamlarında insan için kullanılmıştır. Aynı şekilde Mevlâ ve Vâlî kelimeleri de insanlar için kullanılmıştır.

Yine işiten (**semi'**), gören (**basîr**), canlı-diri (**Hay**), güçlü-kuvvetli (**Zü'l-Kuvve**), lutuf ve ihsan sahibi (**Zü'l-Fadl**), geniş ihsan sahibi (**Zü't-Tavl**), ina-

65 Bkz. Münavî, *Feyzu'l-Kadîr*, c. II, 482. Tarihte, bu anlatımların sembolik anlatımlar olduğu göz ardı edildiğinde bir takım yanlış anlaşılmalara kapı açabilmıştır.

66 Bkz. Suat Yıldırım, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, ss. 89-90.

67 Bkz. a.g.e., ss. 97-98.

68 Bkz. aynı eser, ss. 109-110.

nan-güven veren (**Mümin**), ölç alan (**Zü'n-Tikam**) gibi Allah'ın isimlerinden insanlar için kullanılan pek çok kelime vardır.⁶⁹

Aynı şekilde, her şeyin sahibi olan *Melik* Allah, kullarının mal-mülk sahibi olmalarına izin vermiştir. Bol bol bağışlayan *Ğaffâr* Allah, kullarından affedici ve bağışlayıcı olmalarını istemiştir. Bol bol ve karşılıksız veren *Vebhâb* Allah, kullarından da sahip olduklarından vermelerini istemiştir. *Adalet* sahibi Cenab-ı *Hak*, kullarına adaleti emretmiş ve hakkı hakim kılmalarını onlardan istemiştir. Bu konuda örnekleri çoğaltmamız mümkündür. Biz burada, bu örneklerden yalnızca birinin üzerinde biraz ayrıntılı olarak durmakla yetineceğiz.

C. Yüce Allah'ın Bir Sıfatı Olarak Zenginlik

Yüce Rabbimiz'in isim ve sıfatlarından ikisi de *el-Muğnî* ve *el-Ganî* dir. Bunlardan ilki, zengin eden, ihtiyacı olanlara yeterince, karşılıksız olarak ve bol bol veren; ikincisi ise zengin olan, hiçbir şeye ihtiyacı olmayan, sahip olduğu şeylerle kâmil olan müstağnî demektir.⁷⁰ Elbette burada zenginlikten kasıt sadece mal ve variyet zenginliği değildir. Bu kavramın içerisine maddî ve manevî tüm erdem ve zenginlikler dahildir.

Gerçekten de Yüce Allah, zengindir ve zenginlik kaynağıdır. O'nun zenginliğine hiç kimse erişemez ve O'nun zenginliği, başka hiç kimsenin zenginliğine benzemez. Ganî Mevlamız, pek çok âyetinde bizlere bu özelliğini tanıtırken, aynı zamanda bu sıfatla muttasıf olmak isteyen kullarına da ölçüler sunmaktadır. O'nu gerçek anlamda Ganî olarak tanıyan bir kimse, her şeyden önce Yüce Allah'ı zenginlik kaynağı olarak görecektir ve ancak O'nun ölçülerine göre zengin olmaya gayret edecektir. Zengin olmak için, önüne gelen her yolu denemeye kalkmayacaktır. O kimse, Ganî Mevlâsı'yla irtibatlı olarak O'nun Ganî sıfatından nasiplenmeye ve sahiplendiği şeyleri yine O'nun gibi ve O'nun ölçülerine göre kullanıp harcamaya özen gösterecektir.

Şimdi şu âyetleri birlikte okuyalım:

*"Ey insanlar! Siz Allah'a muhtaçsınız, Allah ise müstağnîdir, övülmeğe lâyık olandır."*⁷¹

*"Doğrusu zengin eden de varlıklı kılan da O'dur."*⁷²

*"Doğrusu Allah âlemlerden müstağnîdir."*⁷³

69 Bkz, Suat Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, ss. 191-274.

70 Bkz, aynı eser, ss. 205-206.

71 35 Fatır 15.

72 53 Necm 48. Âyet, zengin eden de yoksul kılan da O'dur, diye de anlaşılmıştır. Bkz. Tabatabaî, *Mizân*, ss. 17-49.

73 3 Âlu İmran 97; 10 Yunus 68; 29 Ankebut 6; 39 Zümer 7; 47 Muhammed 38.

"Rabbim müstağnîdir, kerem sahibidir"⁷⁴

"Allah müstağnîdir, Hâlim'dir."⁷⁵

"Rabbim müstağnî ve rahmet sahibidir."⁷⁶

"Allah yine de müstağnî ve övülmeğe layık olandır"⁷⁷

Dikkat edilirse, Allah'ın zenginliği vurgulanırken O'nun *Kerîm*, *Hâlim*, *Rahîm* ve *Hamîd* oluşu özellikle vurgulanmıştır. Yüce Allah ganidir, ama bu zenginliğinden kullarına bol bol ikram edendir. Hem de isyanlarına bakmadan onlara hilim sıfatıyla muamele eden ve onlara merhamet edip çokça acıyandır.

Öyleyse Allah'ın ganî sıfatından nasiplenen kul da, kerem sahibi olmalı, Allah'ın kullarına bol bol vermeli ve kendisine kötülük etseler bile onlara merhamet etmelidir. İşte böyle bir zenginlik Müslümanın talip olduğu ve övülen bir zenginliktir. Bu yüzden olacak ki, Kur'ân ikinci suresi olan Bakara suresinin ilk âyetlerinde gerçek müminleri tanımlarken, sahip olunan şeylerden başkalarına verme anlamına gelen 'infak'ı, zenginlerin değil, müminlerin temel özelliklerinden biri olarak anmıştır. İnsanlık bugün bu özellik ve güzellikteki zenginlere muhtaçtır.

Nitekim pek çok peygamber gibi Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v.) de Allah'ın Ganî sıfatından nasiplenerek bu özellik ve güzellikteki zenginliğe ermiş bir kimse idi. Kur'ân bunu şöyle dile getirir: "*Rabb'in seni fakir bulup zenginleştirmedi mi?*"⁷⁸ Ey Muhammed sen, ihtiyaç sahibi yoksul ve kimsesiz bir kimse idin. Ama Rabb'in, senin bakımını Ebu Talib'e üstlendirdi seni muhtaç durumdan kurtardı. Daha sonra Hz. Hatice'nin malıyla, sonra Hz. Ebubekir'in malıyla, Hz. Ömer'in heybet ve cesaretiyle; yanısıra ensarın yardımıyla, ganimetlerle, kanaatla, delil ve hüccet dolu Kur'ân ile seni zengin kıldı.⁷⁹ Bu açıklamadan da anlaşılacağı üzere, âyette sözkonusu edilen zenginlik, hem maddî hem de manevî zenginliktir. Peygamberimiz bunların hepsine erdirilmiştir, ama O, sahip olduğu bunca şeye rağmen, malı putlaştırmamış, mala olduğundan fazla bir değer vermemiş, yeri gelince sahip olduğu tüm herşeyi Allah yolunda ve insanların yararına sunmasını bilmiştir. O (s.a.v.), "*Allahım zenginliğin fitnesinde Sana sığınırım.*"⁸⁰ diye dua ederken zenginlikten değil, zenginliğin Allah'a kulluğa engel olmasından Allah'a sığınmıştır. Nitekim O (s.a.v.), bir yandan zenginliğin insanlara verebileceği zararlar konusunda bizleri uyarırken, diğer taraftan Yüce Allah'ın ganî sıfatına bağlı bir zenginliğe teşvik etmiştir. Ne ki müslümanlar, Peygamberi-

74 27 Neml 40.

75 2 Bakara 263.

76 6 Enam 133.

77 2 Bakara 267; 14 İbrahim 8; 22 Hacc 64;31 Lokman 12; 35 Fatur 15; 57 Hadid 24; 60 Mümtahane 6; 64 Teğabün 6.

78 93 Duha 8.

79 Bkz. Razî, *Tefsir*, 32, ss. 217-218.

80 Buharî, *Deavât*, 39-44-46; Müslim, *Zikir* 49..

mizin zenginlik fitnesinden sakındırmasını, zenginlikten sakındırma olarak anlayarak dünyadan el-etek çekmeye ve dünyayı Allah'a isyan edenlere bırakmaya başlamışlardır. Hâlbuki bir çok hadislerinde Peygamberimiz zengin olmaya yönlendirmiştir. Bunlardan bir kaçı şöyledir:

*"Zenginlik mal çokluğundan ibaret değildir. Asıl zenginlik gönül zenginliğidir."*⁸¹

*"Salih kimse için, belâl ve bol mal ne güzeldir."*⁸²

*"Doğrusu Yüce Allah, kendini ibadete veren takva sahibi zengin kulunu sever."*⁸³

*"Allah'tan sakınan kimsenin zengin olmasında hiçbir sakınca yoktur. Ama sadaka ve sağlık, Allah'tan sakınan için zenginlikten daha iyidir."*⁸⁴

*"Allahım! Ben, Senden hidâyet, takva, iffet ve zenginlik istiyorum."*⁸⁵

Zayıf olduğu söylene bile *"Fakirlik neredeyse küfür olayazdı"*⁸⁶ sözü de yoksulluğun maddî ve manevî olarak insanların başına ne büyük felaketler açabileceğine dikkat çekmesi bakımından ilginçtir.

İlim adamlarımız şükürü yerine getirilen bir zenginliğin, fakirlikten üstün olduğunu söylemişlerdir. Ebu Ali ed-Dahhak şöyle der: "Zengin fakirden üstündür. Çünkü zenginlik Hâlik'in sıfatı, fakirlik ise mahlukun sıfatıdır. Hâlik'in sıfatı, balkın sıfatından üstündür."⁸⁷

Said b. el-Müseyyib de şöyle der: "Rabbim, biliyorsun ki, ben bu malı dinimi korumak için topladım."⁸⁸

Kur'ân da kendisine büyük makam ve variyet bahşedilen Hz. Süleyman, Hz. Davûd, Hz. Zülkarneyn gibi kimselerden stayişle bahseder, onların hayatını imrendirecek bir şekilde bize anlatır. Ve Hz. Süleyman'ın şu meşhur duası Kur'ân'da yer alır: *"Rabbim! Beni bağışla, bana benden sonra kimsenin ulaşamayacağı bir hükümlerlik ver; Sen şüphesiz, daima bağıшта bulunansın."*⁸⁹

Sonuç olarak, Yüce Allah, bizlere kendisini tanıtırken bir çok konuda kendi gibi olmasını bizden istemiştir. Elbette Yüce Allah'ın kendisinden başka hiç kimsede olmayan ve hiç kimsenin sahip olamadığı pek çok isim ve sıfatları vardır. Ama yine O'nun biz insanlarda olmasını istediği bir çok güzel isim ve sıfatları da vardır. İslâmın temel kaynaklarını inceleyen bir kimse, Allah'ın bizden istediği ilâ-

81 Buharî, Rikak, 15; Müslim, Zekat 120; Tirmizî, Zühd 9; Ahmed, c. II, s. 243.

82 Ahmed, c. IV, ss. 197-202.

83 Müslim, Zühd 11; Ahmed, c. I, ss. 168-177.

84 İbn Mace, Ticârat 1; Ahmed, c. V, ss. 372-381.

85 Müslim, Zikir 72; Tirmizî, Deavat 72; İbn Mace, Dua 2; Ahmed, c. V, s. 183.

86 Bkz. İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitt*e, c. VII, s. 445.

87 *A.g.e.*, c. VII, s. 437.

88 *A.g.e.*, c. VII, s. 439.

89 38 Sâd 35.

hî ahlâka dair pek çok şey olduğunu görecektir. Allah'ın bu sıfatları ile muttasıf olabilmek için çalışmak, elbette kulluk sınırları çerçevesinde olmalıdır. Bu konuda bu ölçüyü aşmaya yeltenen pek çok kişi, ilâhlık davasına kalkarak hem kendileri sapmışlar, hem de başkalarını saptırmışlardır. Aynı şekilde Yüce Allah ile irtibatını kesip Allah'a rağmen yaşamaya çalışan nice kişi de sapmış ve saptırmıştır.

Kur'ân, Hz. Peygamberin yüce ahlâkını övmüş ve onun ahlâk-ı hamîdesini bizlere model olarak sunmuştur. Hz. Peygamberin ahlâkı, bütünüyle Kur'ân'dı. Kur'ân ise Allah kelâmıdır. Bu noktada Allah'ın Ahlâkı, Kur'ân'da açıklanan ilke ve gerçeklerle 'Kur'ân Ahlâkı' olarak yazılı bir metin hâlinde bizlere sunulmuş, Hz. Peygamber'in hayatında da pratiğe dönüşmüştür. Bu nedenle *Allah'ın Ahlâkı*, *Kur'ân Ahlâkı* ve *Peygamber'in Ahlâkı* ifadeleri konumuzu en güzel bir biçimde özetlemektedir. Onun için diyoruz ki, Allah'ın Ahlâkını bize tanıtmak için indirilen Kur'ân âyetleri *Murad-ı İlahî*'ye uygun olarak değerlendirilir ve Hz. Peygamberin hayatında somutlaşan şekliyle model olarak alınırsa hedeflenen *Kâmil Ahlâk* sahibi insan ve toplumlar ortaya çıkabilir. Kur'ân âyetleri bu anlamda sağlıklı bir biçimde tanınıp kavranmazsa Hz. Peygamber'in övülen yüce ahlâkı ve Yüce Yaratacının insanlara biçtiği İlahî Ahlâk'a erişilemez.

Mal-mülk, variyet ve zenginlik de Yüce Allah'ın, kullarında olmasını istediği sıfatlarından biridir. Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanma babında, O'nun zenginlik sıfatından nasiplenmek de, kul olarak sınırlıdır. İslâm Allah'ın ganî sıfatından nasiplenme demek olan zenginliğe karşı olmamış, ama zenginliğin azgınlık ve şırmarmaya sebep olmamasını istemiştir. Çünkü çoğu insanın azmasında Rabb'ine karşı istiğna duygusu, yani sahip olduklarıyla yetinip Allah'ı hiçe sayma tutkusu önemli bir rol oynamaktadır. Oysa tüm varlıklar Allah'a muhtaçtır, ama Yüce Allah asla kimseye muhtaç değildir. Allah'ın diğer isim ve sıfatlarını da bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.

BİBLİYOGRAFYA

- ACLÛNÎ, İsmail b. Muhammed, *Kesfû'l-Hafâ ve Müzîlû'l-İltibas*, Kâhire ty.
 AHMED b. HANBEL, *Müsned*, İstanbul 1981.
 ALTINTAŞ, Ramazan, "Haşviyye'nin Doğuşu", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. III, Sivas 1999.
 BUHARÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buharî, *el-Câmiu's-Sabih*, İst. 1353.
 CANAN, İbrahim, *Kütüb-i Sitte*, Ankara 1990.
 CÛRCÂNÎ, Seyyid Şerif, *et-Ta'rifât*, ty.
 ÇAĞRICI, Mustafa, "Ahlâk Maddesi", *TDVİA*.
 DARİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman, *Sünen*, Beyrut ty.
 DAVUDOĞLU, Ahmet, *Sabih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, İstanbul 1978.

- DOĞAN, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 1996.
- EBÛ HAYYAN, Muhammed b. Yusuf, *el-Bahrü'l Muhîd*, Beyrût 1992.
- ELMALILI, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul ty.
- ESED, Muhammed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsîr*, ter. C. Koçtak-A. Ertürk, İstanbul 1999.
- GAZALÎ, Ebû Hâmid, *Kütübü'l-Maksadî'l-Esnâ Şerh Esmâ'l-Hüsna*, Yaman Arıkan'ın tercümesiyle birlikte, İstanbul 1983.
- İBN MÂCE, *Sünen*, Mısır 1952.
- İBN MANZÛR, Cemâlüddin Muhammed b. Mükrem, *Lisânü'l-Arab*, Beyrût ty.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebu'-Ferec, *Zadü'l-Mesir fî-İlmi't-Tefsîr*, Beyrut 1984.
- İBNÜ'L-ESİR, *en Nihâye fi Garibi'l-Hadis ve'l-Eser* (5c), Mekke ty.
- İSFEHÂNÎ, Rağib, *el-Mufredât fi Garibi'l-Kur'an*, İstanbul 1986.
- KIILLOĞLU, İsmail, "Ahlâk" Maddesi, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, İstanbul 1990.
- KURTUBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi'li Ahkâmî'l-Kur'an*, Beyrût ty.
- MÛNAVÎ, Muhammed Abdurraûf, *Feyzü'l-Kadir Şerhu'l-Câmi's-Sağır* (6c), Beyrût 1972.
- MÛNZİRÎ, Abdülazîm. Abdülkavî, *et-Terğîb ve't-Terîb mine'l-Hadîsi's-Şerif* (5c), Kahire 1937.
- MÛSLİM, *el-Câmiu's-Sahib* (5c), Mısır 1955.
- NESÂÎ, Ebu Abdîrrahman, *Sünen* (6c), Mısır 1938..
- NEVEVÎ, Muhyiddin b. Şeref, *el-Ezkâr*, İstanbul 1955.
- RAZÎ, Muhammed b. Hüseyin Fahrüddin, *et-Tefsîru'l-Kebîr* (32c), Tahran ty.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Alî, *el-Fevâidü'l-Mecmua fi'l-Ebâdîti'l-Mevdûa*, Beyrut 1987.
- TABATABAÎ, Muhammed Hüseyin, *el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'an* (21 c), Kum 1972.
- TABERÎ, Muhammed b. Cerir, *Camîu'l-Beyan an-Te'vîli'l-Kur'an* (30c), Beyrut 1988.
- TİRMİZÎ, Ebu İsâ, *Sünen* (5c), 1934.
- YILDIRIM, Suat, *Kur'an'da Uluhiyyet*, İstanbul 1982.